izvorni znanstveni članak / original scientific article UDK: 141.30

TOMA AKVINSKI U KONTEKSTU (SUVREMENIH) PROMIŠLJANJA ODNOSA VJERE I RAZUMA

Aleksandra GOLUBOVIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, 51 000 Rijeka
agolub@ffri.hr

ABSTRACT

U ovom članku želimo prikazati temeljne pozicije u odnosu između vjere i razuma kod Tome Akvinskog, jednog od najutjecajnijih filozofa i teologa srednjeg vijeka čija su promišljanja i danas – u suvremeno doba – izvor i inspiracija za vođenje mnogih filozofskih i teoloških rasprava na spomenutu temu. Analizu ćemo učiniti na primjeru ključnih teza koje Toma zastupa o vjeri i razumu u svojim sumama – *Sumi protiv pogana* i *Sumi teologije* – imajući u vidu činjenicu da, općenito govoreći, vjera s jedne strane i razum s druge prema mnogim autorima koji su se javljali kroz povijest filozofije predstavljaju dva (strogo) odvojena izvora spoznaje, tj. znanja koja ne treba međusobno miješati. Toma je međutim pokazao da vjera i razum (znanje) zajednički doprinose spoznaji općenito, ali i kada je Bog u pitanju, a to je osobito vidljivo u suvremenim interpretacijama njegove misli.

Ključne riječi: Toma Akvinski, vjera, razum, znanje, objava, epistemologija religije

THOMAS AQUINAS IN THE CONTEXT OF (CONTEMPORARY) REFLECTIONS ON THE RELATION OF FAITH AND REASON

The aim of this article to present the basic positions in the relationship between faith and reason with Thomas Aquinas, one of the most influential philosophers and theologians of the Middle Ages, whose contemplations today - in modern times – are used as the source and inspiration for many philosophical and theological debates on the topic. The analysis will be based on the key theses that Thomas represents about faith and reason in his sums – Summa contra Gentiles and Summa Theologica - bearing in mind the fact that generally speaking, faith on the one hand and reason on the other, according to many authors who appeared through the history of

philosophy is represented by two (strictly) separate sources of knowledge, viz. knowledge that should not be mixed. Thomas, however, showed that faith and reason (knowledge) jointly contribute to cognition in general, but also when it comes to God, and this is especially evident in contemporary interpretations of his thought.

1.0 Uvod

U ovom ćemo radu pokušati sagledati domete filozofskih rasprava sv. Tome Akvinskog u njegovom nastojanju da rasvjetli i protumači odnos između razuma i vjere (a onda indirektno, i između filozofije i teologije).[1] Toma Akvinski je jedan od zasigurno najpoznatijih kršćanskih autora čiji su stavovi, teorije i promišljanja i danas predmet brojnih filozofskih i teoloških rasprava. On je, naime, već u trinaestom stoljeću kada je živio i djelovao – bio vrlo zapažen u mnogim, kako teološkim, tako i filozofskim krugovima. Mnogi autori se dvoume kada trebaju reći je li Toma više teolog ili filozof ili i jedno i drugo u podjednakoj mjeri. Njegov talent za filozofiju i u naše doba izaziva veliko divljenje i interes. Toma je istinski teolog i istinski filozof, ali i mnogo više od toga, jer mnoge njegove teorije (i inačice istih) i dalje predstavljaju polazišta za važeće filozofske pozicije. Zapravo valja istaknuti kako je jedna od njegovih iznimnih zasluga u tome što je uspio pokazati (i uvjeriti mnoge suvremene filozofe i teologe) kako filozofija i teologija mogu zajednički doprinjeti boljem poznavanju svijeta, života, čovjeka (pa čak) i Boga.

2.0 Razum i vjera vs. filozofija i teologija

Iako se povijesno gledajući može tvrditi kako su filozofija, znanost i teologija, sve negdje do vremena renesanse, kada su se polako počele ozbiljnije odvajati, mirno međusobno koegzistirale i predstavljale gotovo jedinstveno područje spoznaje i znanja – vjera i razum, tj. njihov odnos – oduvijek je izazivao brojne rasprave i neslaganja i bio predmet

1 Kada su u pitanju Tomini izvorni tekstovi koristit ćemo njegov Izbor iz djela koji je u Hrvatskoj objavljen u dva volumena. U oba volumena možemo pronaći ključne tekstove iz Tominih poznatih suma – Sume protiv pogana i Sume teologije – koji su nam važni za analizu odnosa vjere i razuma, a ujedno predstavljaju, tj. dobro prikazuju njegovu poziciju o toj temi. Usp. Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990; Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, II, Naprijed, Zagreb, 1990.

prijepora. Već je Tertulijan pitao što Atena ima s Jeruzalemom.[2] Time je zapravo htio – ugrubo govoreći – reći da filozofija i teologija i inače, a osobito po pitanju Boga, nemaju što tražiti zajedno. One predstavljaju dvije odvojene i međusobno nespojive znanosti (ili barem teško spojive znanosti) koje je bolje držati odvojeno (tj. na dovoljno velikoj distanci). Vjernici i nevjernici su naime izvrstan primjer koji nam pokazuje kako se na temi Boga nije lako naći na istoj (a, često niti na približnoj) liniji razmišljanja.[3] Vjernici vjeruju da Bog postoji i za njih je to pitanje, u prvom redu stvar vjere i povjerenja u Boga, a nevjernici ne vjeruju da Bog postoji te traže dokaz, odnosno evidenciju. Teisti dakle i ateisti po pitanju Boga imaju potpuno drugačija razmišljanja (stavove i uvjerenja) do kojih su došli, prema njihovom mišljenju, na temelju analiziranja i proučavanja jednog te istog objekta – Boga.[4] A na koji način ih Toma pokušava dovesti do razmišljanja o mogućem preklapanju – vidjet ćemo u nastavku.[5]

---

2 Usp. Ivan Pavao II, Fides et ratio, KS, Zagreb, 2013., str. 59.

3 Nemogućnost bilo verifikacije bilo falsifikacije Božje opstojnosti podijelila je teiste i ateiste. Svaka strana naime drži se svojih stavova i uvjerenja, bilo da Bog postoji ili da ne postoji. Više vidi u: Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 29.

4 Ivan Macan nas je podsjetio na dva izvrsna primjera koja nam ukazuju na poteškoće u razumijevanju Boga između teista i ateista. Prvi primjer pripisuje se Johnu Wisdomu, a dodatno ga je razradio Anthony Flew. Riječ je o priči o 'nevidljivom' vrtlaru. Priča ide ovako. Dvojica su se zatekla u džungli, u kojoj na jednoj čistini postoji prekrasno uređeni vrt. Teist kaže da ga Bog uređuje ('nevidljivi' vrtlar), a ateist da treba doći do evidencije. Dvojica postavljaju stražu, ali nitko se ne pojavljuje, zatim dovode psa, ali i dalje ništa. Na koncu postavljaju električnu žicu, ali opet se nitko ne pojavljuje. Teist smatra da vrt uređuje 'nevidljivi' vrtlar, tj. Bog, a ateist ne vidi koja bi bila razlika između njega i izmišljenog vrtlara. Poanta priče je da nije moguće verificirati Božju prisutnost. Drugi primjer ponudio je R. M. Hare, a riječ je o paranoičnom studentu. Naime, paranoični student smatra da ga progone profesori i nakon što ga kolega sa studija predstavi nekima od najboljih profesora i kaže mu da nije istina da ga itko progoni, student odgovara da se samo pretvaraju. Tko studentu može dokazati suprotno? Poanta obje priče je da neke stvari nije moguće niti verificirati niti falsificirati, kako bi to željele prirodne, tj. pozitivne znanosti. Svatko, između ostaloga ima svoj pogled na svijet, u nekom smislu svoju filozofiju koja se opire svim razlozima koji pokazuju suprotno. Usp. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 29.

5 Josip Oslić posvetio je cijelu knjigu ovoj temi. Vidi više u: Josip OSLIĆ, Vjera i um: neoskolastički i suvremeni pristupi, Zagreb, 2004.

Odmah valja napomenuti da je odnos između razuma i vjere primjereno i poželjno promatrati (analizirati, uspoređivati i tumačiti) upravo u kontekstu odnosa između filozofije i teologije, jer se njihove sudbine, kao što ćemo vidjeti, u mnogim pitanjima i temama međusobno uvelike isprepliću.[6] Obje znanosti, i filozofija i teologija, pokušavaju doći do istina, primjerice o Bogu, ali su njihova polazišta i izvori spoznaje različiti (što ne znači automatski da nisu kompatibilni). Njihov odnos je izrazito složen u smislu da ovisi, u prvom redu, od perspektive s koje ga se razmatra.[7] Filozofija, općenito govoreći, nema polazišta, a pod time mislimo na činjenicu da nema istine koja bi se prihvaćala kao neupitna i od koje bi se dalje nastavljala izgradnja 'zgrade' filozofskog znanja.[8] U filozofiji se sve uvijek može ponovno preispitivati i dovoditi u pitanje, što i slijedi iz činjenice da nema istine koja je pouzdana i jednom zauvijek dana. Nema propozicije ili iskaza koji se zastupa, a da se ne može u bilo kojem trenutku opozvati, srušiti, ponovno razmatrati i sl.

U teologiji je situacija drugačija, tu imamo ono nešto od čega se polazi, što se prihvaća kao neupitno i u nekom smislu zajamčeno. Riječ je o prvoj istini ili Bogu.[9] Teologiji je naime polazište vjera u Boga koja se temelji na objavi Boga.[10] I taj dio je teolozima neupitan. Osim toga, propozicija ili iskaz – 'Bog postoji' – odnosno opstoji – ključna je propozicija na kojoj se dalje izgrađuje 'zgrada' znanja u teologiji.[11] Teologija i ne bi bila teologija bez svog polazišta, teološke 'činjenice', propozicije ili istine o Božjoj opstojnosti.[12] Za teistu odnosno vjernika ne

6 Više vidi u: Stipe KUTLEŠA, Znanstvenost i komplementarnost filozofije i teologije, Pilar. Časopis za društvene i humanističke studije, 6 (2011), 12 (2), 67-78.

7 Vidi još: Franjo ZENKO, Razum i vjera, Bogoslovska smotra, 84 (2014), 2, 235-243.

8 Naravno da ovdje ne mislimo na temeljne principe na kojima počiva svaka znanost, tako primjerice, filozofija 'uvažava' temeljne logičke principe kao što fizika 'uvažava' matematičke aksiome i sl.

9 Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287.

10 Više vidi u: Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287-289.

11 Tako možemo govoriti o teološkim iskazima koji su bliži etičkim nego znanstvenim iskazima. Usp. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 30.

12 Usp. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 21-36, ovdje 28-31.

bi uopće bilo moguće govoriti o teologiji, teološkim odnosno teističkim istinama ukoliko se ne bi prihvatila istina o Božjoj opstojnosti, dobivena putem objave Boga.[13] Preduvjet bilo kakvog razgovora o Bogu je prema teolozima dakle vjera u njega, prihvaćanje istine da Bog opstoji.[14] A Božja objava dana je putem samog Boga (osobito u Svetom pismu, Starom i Novom zavjetu), zatim Krista, a protumačena preko onih kojima je Krist dalje 'proslijedio' ulogu prenošenja istina i širenja pouka o Bogu. Najprije se tu misli na njegove učenike apostole, a zatim na Crkveno učiteljstvo (danas je to u Katoličkoj crkvi po pitanju vjere i morala sv. Otac papa).[15] Tematiku Boga je naravno moguće proučavati i analizirati i isključivo iz filozofskog aspekta, zadržavajući se samo u okvirima filozofije, no ovdje nećemo ulaziti detaljnije u tu raspravu.

Što se tiče izvora spoznaje i tu postoje razlike između filozofije i teologije. Ključni alat za spoznaju u filozofiji je razum (koji se naravno oslanja na osjetila). Osjetilna i razumska spoznaja dva su temeljna izvora spoznaje i znanja u filozofiji, a kao glavno sredstvo uvijek se izvaja razum. U teologiji je ključni alat za spoznavanje i dolazak do istina o Bogu – vjera. A vjera je utemeljena na Božjoj objavi. Ona i nije ništa drugo nego dar spoznaje po milosti.[16] Međutim, tu nije kraj raspravi. Božju objavu je potrebno u vjeri prihvatiti, a to znači da je za vjeru također potreban razum, ali i sloboda i pristanak.[17]

13 Vidi: Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 21-36. Vidi također: Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 95.

14 Više vidi u: Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287-291.

15 Vidi: Ivan Pavao II, Fides et ratio, KS, Zagreb, 2013. Vidi još: Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 93-110.

16 Više vidi u: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

17 O značenju pojma vjere biti će detaljnije riječi nešto kasnije. O povezanosti između vjere i pristanka na vjeru vidi: Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 95-96. Vidi također: Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 291-292; 294.

3.0 Filozofska pozadina misli i djela Tome Akvinskog

Toma se u svom pisanju gotovo ponajviše oslanjao na misao i teorije Aristotela (iako, ne isključivo).[18] Aristotelova djela, tj. teorije koje je najviše proučavao i kasnije ugradio u svoj misaoni sustav došla su do njega kroz prijevode poznatih židovskih i islamskih filozofa.[19] Prevodioci su naime pored prijevoda Aristotelovih djela na latinski, često podastirali i svoje komentare i tumačenja istih.[20] Ali Tomi je za osnovni uvid u različite teme Aristotel najčešće bio prvi izvor. Drugi ključni izvor i velika inspiracija za promišljanje mnogih tema Tomi je bilo Sveto pismo, što je osobito vidljivo kada je riječ o odnosu vjere i razuma.[21]

U promišljanju tematike Boga također je vidio uporišta u Aristotelovim djelima, osobito *Fizici* i *Metafizici*. Aristotel je naime u *Fizici* analizirao domete te znanosti, zastupajući, općenito govoreći, teoriju prema kojoj fizičke, odnosno materijalne predmete (što znači – supstancije podložne pokretu i promjenama) u svijetu nije dokraja moguće objasniti pozivajući se na njihove materijalne ili fizičke uzroke.[22] Fizičkim ili materijalnim aspektom stvarnosti bave se prirodne znanosti. Jer kod prirodnih znanosti vrijedi da, ako su uzroci materijalnih (pokretnih, odnosno promjenjivih) predmeta ujedno i njihovi krajnji uzroci, onda tu rasprava staje, no, Aristotelov je stav da lanac uzročnosti materijalnih predmeta nije moguće zaustaviti na krajnjem ili prvom materijalnom uzroku, niti objasniti krajnjom ili prvom pokretnom

18 Po pitanju vjere, tumačenja vjere i objave, uvelike se oslanjao i na sv. Augustina, ali i na arapske filozofe.

19 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi još: James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.); Franjo ZENKO, Razum i vjera, Bogoslovska smotra, 84 (2014), 2, 235-243; Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 291-295.

20 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

21 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

22 Do 'dokaza' o Bogu kao uzroku različitih pojava može se doći pomoću Tominih pet puteva. U svakom pojedinom putu dobiva se različito objašnjenje pojma Bog. Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.).

supstancijom.[23] Jer ovdje se zapravo pitamo kako je sve započelo, kako je započela, tj. došla u postojanje neka materijalna (pokretna ili promjenjiva) stvar (na koji način se dogodio taj prijelaz ili 'skok' iz nebiti u biti). Aristotel, drugim riječima, tvrdi da prvi ili posljednji uzroci materijalnih predmeta nisu materijalni. To je jedan od zaključaka koji nalazimo na samom kraju njegove *Fizike* gdje kaže da priroda pokretnih pokretača priziva nepokrenutog pokretača.[24] Slično tvrdi i u *Metafizici*.[25] Dakle, već je Aristotel otvorio prostor za Boga, kao nad-materijalni ili izvan-materijalni uzrok. Tako, ako je sve, općenito govoreći, moguće objasniti na isključivo materijalnoj ili fizičkoj razini, onda su prirodne znanosti dovoljne, no, ukoliko osim materijalnih, odnosno pokretnih supstancija postoji i vječna, nepromijenjiva i nepokrenuta supstancija, onda nam treba prva filozofija ili teologija.[26]

S obzirom na rečeno Toma Akvinski zaključuje da se metafizika bavi posebnom vrstom bitka (koji se nalazi na razini egzistiranja koja nije materijalna, odnosno pokretna). Metafizika (što možemo prevesti i kao naturalna teologija) se, drugim riječima, bavi Bogom.[27]

3.1 Čovjekove moći za spoznaju Boga

Toma Akvinski raspravljao je, između ostalog, i o čovjekovim temeljnim moćima spoznaje – tj. osjetilnoj i razumskoj spoznaji (ali i o milosti kao nadogradnji na razumsku spoznaju). O osjetilnoj i razumskoj spoznaji u kontekstu spoznaje Boga kaže sljedeće:

---

23 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi još: Brian DAVIES, Uvod u filozofiju religije, Zagreb, 1998., 68-78.

24 Detaljnije vidi u: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

25 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi još: Drago ĐURIĆ, Postojanje Boga, Beograd, 2011., 158-159.

26 Više vidi u: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi još: Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 104.

27 Više vidi u: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi također: James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.).

„Treba reći da naša prirodna spoznaja započinje od osjetila. Zato se ona može protegnuti samo dotle dokle je mogu voditi osjetilne stvari. No naš um ne može od osjetilnih stvari doprijeti dotle da bi vidio božansku bit, jer su osjetilna stvorenja učinci Boga koji se ne izjednačuju sa snagom uzroka. Zato se iz spoznaje osjetilnih stvari ne može spoznati čitava Božja snaga ni, dosljedno tome, vidjeti njegova bit. No kako su osjetilne stvari njegovi učinci koji ovise o svojem uzroku, iz njih možemo biti dovedeni to toga da o Bogu spoznamo da li postoji i da o njemu saznamo ono što mu nužno pristaje, jer je prvi uzrok svega koji premašuje sve čemu je on sam uzrok. Zato o njemu spoznajemo njegov odnos prema stvorenjima, naime, da im je svima uzrok, i razliku između stvorenja i njega, naime, da on nije ništa od onoga što on uzrokuje, i da se to ne odmiče od njega ne zato što bi mu nešto nedostajalo, nego zato što on sve to daleko nadvisuje."[28]

Što nas Toma poučava u gornjem odlomku? Upućuje nas na mogućnosti i prepreke na koje čovjek nailazi u pokušaju da spozna Boga. Govori o tome što čovjek može, a što ne može spoznati o Bogu. Kaže nam, drugim riječima, da je o Bogu najprimjerenije govoriti u analogiji.[29] Zašto? Zato jer čovjek ne može spoznati kakav je Bog, on, općenito govoreći, može spoznati samo ono što mu je dostupno putem osjetila, tj. razuma, i ravnajući se po tome eventualno naslućivati, na temelju usporedbe, ponešto o Bogu. Čovjek ne može spoznati Božju bit, ali može spoznati da Bog opstoji. Odnos između čovjeka i Boga najbolje je sagledavati na temelju analogije, dakle kao odnos između stvorenja i Stvoritelja u kojem ovaj prvi nužno ovisi o drugome. Bog je uzrok čovjeka i svega stvorenoga, ali takav da ih sve nadilazi. A da bi ga čovjek mogao barem donekle spoznati i razumijeti Bog mu treba pomoći, ići mu ususret, što može jedino – putem vjere (darom vjere). Važno je ovdje uočiti kako Toma kaže da čovjek može, ako ne drugačije, onda razumom, spoznati Božju opstojnost. Poznato je naime da se Tomi pripisuju tzv. kozmološki dokazi. On je, kao što znamo, ponudio pet puteva pomoću kojih čovjek može razumskim putem, na temelju promatranja pojava u prirodi, doći do zaključka o Božjoj opstojnosti, ali

28 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 339-340.

29 Usp. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 22; James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.); Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 291-295.

o tome će više biti riječi malo kasnije.[30]

Malo dalje Akvinski pojašnjava koja je uloga razuma u spoznaji Boga. *„Razum ne može doprijeti do jednostavnog oblika da bi o njemu saznao 'što je'. Može ipak o njemu spoznati to da sazna 'da li postoji'".*[31] Ovdje nas Toma lijepo uvodi u odnos filozofije i teologije, gdje se jasno vidi gdje staje filozofija, a nastavlja teologija.[32] Nekoliko redaka dalje Toma precizira način na koji čovjek ipak može doći do neke izvjesnije spoznaje o Bogu. *„Budući da se spoznaja Boga po biti postiže milošću, pripada samo dobrima, ali spoznaja njega prirodnim razumom može pripadati dobrima i zlima."*[33] Ovdje treba najprije uočiti razliku koju Toma pravi između dobrih i zlih. Toma očito pod dobrima misli na vjernike, a zli su po njemu nevjernici, odnosno ateisti. No, ovu podjelu treba dodatno pojasniti da ne bismo krivo povezali. Ateisti su zli, ne u etičkom nego u epistemološkom smislu, zato jer im nije dana, odnosno, ne prihvaćaju spoznaju po milosti. Drugim riječima, za spoznaju Boga na višoj razini je po Tomi potrebna vjera. Nadalje, Toma razlikuje između dva različita, ali kompatibilna izvora spoznaje Boga: riječ je o osjetilnim očima (koje se odnose na razum, pa i na znanost) i 'očima vjere' (duhovnim očima, tj. očima koje funkcioniraju na duhovnoj ili metafizičkoj razini, a usmjerene su na objavu). Također se može govoriti o podjeli na razumsku spoznaju i spoznaju vjere.[34] Tako, kao što nas Andrea Aguti podsjeća, Toma je vezano uz navedene vrste spoznaje govorio i o dvjema vrstama očiglednosti; očiglednost vezana uz znanje je dokazna očiglednost, a očiglednost vezana uz vjeru intuitivna očiglednost.[35] Iz rečenoga proizlazi da čovjek, ako želi, ima mogućnost da dođe do nejasnih predodžbi, odnosno, barem nekakvih intuicija o Bogu. Toma, drugim riječima, zastupa tezu o postojanju dviju vrsta istina o Bogu, jednima koje su dostupne ljudskom razumu i

30 Više o mogućnostima dokazivanja Boga vidi u: Brian DAVIES, Uvod u filozofiju religije, Zagreb, 1998; Drago ĐURIĆ, Postojanje Boga, Beograd, 2011.

31 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 340.

32 Usp. Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 95-96; 99.

33 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 340.

34 Usp. Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 95; 99.

35 Usp. Andrea AGUTI, Filozofija religije, KS, Zagreb, 2017, 157.

drugima koje ga nadilaze.[36] Ovu višu razinu – oči vjere možemo prevesti kao milost, dakle, čovjek, da budemo precizniji, samo po milosti može spoznati Boga i tu mu mogućnost može dati jedino Bog.[37] Ili Tominim riječima: *„Treba reći da savršeniju spoznaju Boga dobivamo milošću nego prirodnim razumom. To je očevidno na ovaj način: Spoznaja koju stječemo prirodnim razumom traži dvoje, i to: predodžbe, koje dobivamo od osjetilnih stvari, i prirodno svjetlo shvaćanja, čijim djelovanjem iz predočaba izlučujemo shvatljive pojmove. A što se tiče jednoga i drugoga, ljudska je spoznaja potpomognuta objavom milosti, jer se i prirodno svjetlo uma jača prilivom svjetla milosti.“*[38] Kao što vidimo – Toma nam ovdje poručuje kako bolja razumska spoznaja omogućuje i bolju spoznaju po vjeri. Dakle, razum pomaže vjeri, podupire vjeru u spoznaji Boga.[39]

3.2 Na putu spoznaje Boga - od razuma do vjere

U gornjem citatu dolaze do izražaja Tomini razlozi koji idu u prilog međusobne suradnje između razumske spoznaje i objavljene istine, a koja se kod čovjeka, tj. vjernika javlja na osobnoj razini kroz vjeru danu putem milosti (dara spoznaje koju možemo nazvati i ‘očima vjere’).[40] Toma nam je, kao što smo već vidjeli, pomoću svojih pet putova ukazao na način na koji čovjek može doći do spoznaje da Bog jest, i to na temelju razuma.[41] Tako primjerice, promatrajući sve pokretne predmete koji čovjeka okružuju može se doći do zaključka „o prvoj stvarnosti koja je sasvim nepokretna“.[42] Također, promatrajući učinke prirodnih uzroka

36 Usp. James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.). Riječ je o svjetlu uma i svjetlu vjere. Vidi još: Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 99.

37 Vidi više u zborniku koji je posvećen tumačenju izraza oči vjere u različitim aspektima i kontekstima, u: Anto MIŠIĆ (ur.), Oči vjere. Zbornik u čast Josipa Ćurića SJ u povodu 75. obljetnice života, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2002.

38 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 341.

39 Usp. Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 103.

40 Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287-291.

41 Usp. Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 356-366.

42 Usp. Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 359.

može se doći do zaključka o postojanju prvog uzroka.[43] Ali, istinu o tome kakav je Bog u sebi, čovjeku može priopćiti samo Bog.[44]

„Iako objavom milosti u ovom životu ne spoznajemo o Bogu 'što je' i tako se povezujemo s njime gotovo kao s nepoznatim, ipak ga spoznajemo potpunije, jer nam se otkrivaju brojniji i uzvišeniji njegovi učinci i jer mu po božanskoj objavi pripisujemo neke stvari do kojih prirodni razum ne dopire, npr. da je trojni i jedan."[45]

U gornjem odlomku Toma jasno kaže kako se do potpune spoznaje Boga ne može doći (barem ne u ovom životu). Međutim, do nekih saznanja do kojih nije mogao doći isključivo razumom čovjek može doći putem vjere. A to znači da je na djelu milost. Međutim, vjeru i milost prihvaća, i to u punoj slobodi i svjesno samo vjernik, tj. teist.[46] Ateist je ne prihvaća. To nadalje znači da se vjera kao izvor spoznaje pojavljuje kao mogućnost isključivo teistima (tj. onima koji je prihvaćaju, a to ateistima najčešće nije prihvatljivo).

„Od predočaba, bilo dobivenih po prirodnom redu od osjetila bilo oblikovanih u mašti Božjim djelovanjem, stječe se toliko vrsnija umska spoznaja koliko je u čovjeku jače svjetlo shvaćanja. I tako se pomoću objave dobiva iz predočaba potpunija spoznaja prilivom božanskog svjetla."[47]

Toma nam ovdje pojašnjava kako razum ide ususret vjeri. Sklad između vjere i razuma stvara pravu ravnotežu kada je riječ o spoznaji Boga. Jer, u pravilu, što bolje funkcioniraju čovjekove razumske sposobnosti to će on bolje shvaćati i objavu. Također vrijedi da je znanje o Božjoj biti čovjeku nespoznatljivo i u tom smislu nedostupno putem filozofije (i općenito znanosti), a jedini način na koji on može

43 Vidi: Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 339-340; 360-366. Vidi još: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

44 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi još: James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.).

45 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 341-342.

46 Usp. Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 97-98.

47 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 342.

doći do ikakvih saznanja o Božjoj esenciji je putem objave.[48] To znači da za čovjeka postoje spoznaje koje su mu nespoznatljive općenito (jer su nespoznatljive u sebi), ali i one koje su mu nespoznatljive kao pojedincu, kao pojedinoj osobi.[49] Tako primjerice, osoba može ne znati da je voda isto što i H2O sve dok ne uči kemiju.[50] Dakle, to može naučiti. No neke spoznaje su nespoznatljive u sebi, što znači da ih niti jedan čovjek ne može spoznati, niti naučiti. A tu 'na scenu' stupa Bog, koji svojom milošću nadograđuje ono što čovjek ne može spoznati svojim sposobnostima.[51]

U dio rasprave o čovjekovom razumu (koji je podržan od Boga kroz objavu) spada i prisutnost Boga u čovjeku koja se očituje putem moralnog zakona.[52] Bog je prema Tomi usadio ili upisao u čovjeka moralni zakon koji ga usmjerava prema Bogu. Ili Tominim riječima: *„ ... nakana je svakog zakonodavca učiniti dobrima one kojima daje zakone. Stoga zakonske zapovijedi moraju naređivati kreposne čine. Dakle, božanski zakon ima za svrhu samo one čine koji su najbolji. A među svim ljudskim činima najbolji su oni kojima čovjek prianja uz Boga, budući da su oni najbliži svrsi"*.[53] Ova razina ljudskog postojanja usko je povezana s pitanjima o smislu života i vrijednosti života kao cjeline, ali i s egzistencijalnim pitanjima kojima se pristupa iz vjerničke perspektive. No s obzirom da izlazi iz okvira usko shvaćene teme našeg rada nećemo je ovdje detaljnije obrađivati.

48 Vidi: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

49 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

50 Usp. Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

51 Vidi: Ralph McInerny, Saint Thomas Acquinas: https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.). Vidi također: James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.).

52 Vidi više u: Aleksandra GOLUBOVIĆ, Moralni argument za Boga. Indicije u prilog Božje opstojnosti, u: Tvrtko Jolić (ur.), Božje postojanje i Božji atributi, Institut za filozofiju, Zagreb, 2017, 55-71.

53 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, II, Naprijed, Zagreb, 1990, 726.

3.3 Tumačenje vjere

Sljedeći koncept koji nam predstavlja veliki izazov je vjera, odnosno, definicija i tumačenje vjere kao iskonske čovjekove stvarnosti.[54] Vjera je naime pojam koji različiti ljudi različito percipiraju i tumače, osobito s obzirom na svoju teističku ili ateističku orijentaciju.[55] Tako često postoji opasnost da se vjeru svede isključivo na subjektivni moment što je pogrešno, ali i nedopustivo.[56] Vjera ima nedvojbeno objektivni aspekt o kojem posebno brine Crkveno učiteljstvo.[57] Jedan od razloga zašto nam predstavlja poteškoću definirati vjeru je i taj što je riječ o višeznačnom pojmu.[58] S obzirom da religiju, a onda i vjeru čovjek živi na osobnoj razini može je doživjeti kroz različita religijska iskustva, bilo direktna ili indirektna.[59] Mnogi su ljudi povjerovali u Boga upravo na temelju religijskog iskustva, tj. tek nakon što su imali neko direktno ili indirektno iskustvo Boga.[60] Nadalje, u kontekstu filozofije religije često se pojavljuju tumačenja u kojima se vjeru percipira kao osjećaj, i to osjećaj egzistencijalnog povjerenja koje se odnosi na razmatranje života, njegove vrijednosti i sl., kroz prizmu Boga.[61] Dakle, sagledava je se kroz

54 Više vidi u: John Bishop, Faith: https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.)

55 Ivica Raguž je izvrsno objasnio subjektivni i objektivni aspekt vjere, odnosno religije, kao i upozorio na mnoge krive percepcije javnosti kada je vjera u pitanju. Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287-291.

56 „Čin vjere događa se uvijek uz sadržaj vjere. A dogme izriču objektivan sadržaj vjere koji se ne smije reducirati na subjektivan čin". Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 289.

57 Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 287-291.

58 Više vidi u: John Bishop, Faith: https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.)

59 Vidi: William ALSTON, Perceiving God, Ithaca, 1991. Vidi još: William ALSTON, Christian Experience and Christian Belief in: Alvin PLANTINGA – Nicholas WOLTERSTORFF (ed.), Faith and Rationality. Reason and Belief in God, Notre Dame, London, 1983., 103-135.

60 Vidi: Brian DAVIES, Uvod u filozofiju religije, Zagreb, 1998, 105-125.

61 Usp. Aleksandra GOLUBOVIĆ, Smijemo li vjerovati osobi koja nam govori o Bogu?, u: Tolvajčić, Danijel; Mršić Felbar, Iva; Malović, Nenad; Ćubelić, Alojz (ur.), Filozofija i religija – Suvremene perspektive, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018, 43-59.

ideju povjerenja u Boga kao stvoritelja svijeta, zatim kroz povjerenje u smisao svega ostaloga što vjernik doživljava kao Božji dar, itd.[62] Vjeru se nadalje, također često povezuje i s religijskim vjerovanjem, gdje se vjerovanje da Bog postoji smatra sigurnom, praktički zajamčenom istinom.[63] Religijsko vjerovanje u ovom kontekstu tumači se kao temeljno vjerovanje.[64]

Zatim se smatra da je vjeru moguće promatrati i kao posebnu vrstu znanja, danu kroz specijalnu vrstu istine objavljene od Boga.[65] Toma kaže upravo to, da i na vjeru možemo gledati kao na vrstu spoznaje jer je: „ ...vjera neka spoznaja ukoliko usmjerava na nešto spoznatljivo. Ali to usmjeravanje na jedno ne potječe od viđenja onoga koji vjeruje, nego od viđenja onoga kojemu se vjeruje. I tako, ukoliko nema viđenja, vjera zaostaje za načinom spoznaje koja postoji u znanosti. Znanost naime usmjerava um prema jednome pomoću viđenja i shvaćanja prvih počela.“[66]

Vjerovati, između ostalog, znači: „imati udjela u spoznaji onoga tko zna“.[67] Dakle, čovjek treba imati povjerenja u Boga koji mu objavljuje istine, jer Bog, za razliku od njega, ima direktan uvid u te istine.[68] Također valja reći kako vjera pretpostavlja na neki način – i sigurnost i nesigurnost (sumnju), od kojih svaka ima svoje mjesto i ulogu. Jer vjernik, s jedne strane vjeruje Bogu, ali s druge, to njegovo povjerenje

62 Usp. John Bishop, Faith: https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.); James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.)

63 Usp. John Bishop, Faith: https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.); James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.)

64 Vidi: John Bishop, Faith: https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.); James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.)

65 Usp. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, Obnovljeni život, (52) 1 (1997), 25.

66 Toma AKVINSKI, Izbor iz djela, I, Naprijed, Zagreb, 1990, 342.

67 Usp. Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 104.

68 Usp. Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 104.

je u određenoj mjeri uvijek podložno sumnji.[69] Ivica Raguž nas, između ostalog, usmjerava na još jedan iznimno važan aspekt vjere, a to su dogme. „Stoga je potrebno ponovno otkriti važnost dogmi za vjeru, jer je vjera u svojoj srži dogmatska vjera, poslušnost spram onog što čovjek nije sam domislio, što mu je darovano i što samo poslušnom predanošću može primiti".[70] Vjeru treba sagledavati i shvaćati cjelovito, jer kao što je ne bi bilo dobro svesti isključivo na znanje (s obzirom da se tada nepovratno gubi subjektivni moment koji predstavlja njezin nezaobilazni dio), po istom ključu je ne bi bilo dobro lišiti niti objektivne komponente.[71]

Vjera je spoznaja u kojoj se čovjek, prema Tomi, nalazi na putu između *opinio* i *scientiae*, tj. mnijenja i znanja.[72] Tako se vjeri može pristupiti kroz dvije komponente – kroz načela u znanostima i kroz članke vjere. A upravo su *članci vjere* ti koji se nalaze između mnijenja i znanja. Članci vjere se poklapaju sa znanstvenim propozicijama ukoliko su njihovi objekti istiniti, ali i sa mnijenjem ukoliko ih nije moguće znanstveno verificirati.[73] U odlomku u kojem se vjera tumači kao spoznaja Toma nam ukazuje, između ostaloga, i na činjenicu da nije čovjek taj čija je spoznaja presudna. Čovjek, tj. vjernik vjeruje – ne sebi, nego Bogu, a Bog je taj koji jamči istinu, odnosno koji jedini ima direktan i cjelovit pristup istini. Da zaključimo: znanost (a, tu mislimo na pozitivne znanosti) se bavi jednim aspektom stvarnosti, tj. promatranjem i analizom prvih počela. No njezini su dometi ograničeni na fizički ili materijalni svijet. Do Boga kao prvog počela, može u pravom smislu riječi međutim doći samo teologija (što, dalje, ne znači da spoznaje prirodnih znanosti i filozofije nisu dobrim dijelom uključene u spoznaju Boga i da nisu s njome kompatibilne, o čemu nas osobito uči naturalna teologija).

---

69 Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 294.

70 Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 290.

71 Usp. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, Diacovensia, 21 (2013), 2, 289.

72 Usp. Andrea AGUTI, Filozofija religije, KS, Zagreb, 2017, 157-160.

73 Usp. James Swindal, Faith and Reason: https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.). Vidi također: Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, Diacovensia, 24 (2016), 1, 100-101.

4.0 O vjeri i razumu – iz suvremene perspektive

Puno je vremena prošlo od Tome do našeg doba. Mnogo se toga promijenilo, mnoge smo teorije i shvaćanja napustili, ali ne sva. Neka još i danas zastupamo. Primjerice, Tomina pozicija o odnosu vjere i razuma zasigurno se može i danas braniti. U enciklici *Fides et Ratio*, papa Ivan Pavao II ukazuje na činjenicu da razum i vjera, tj. objava, i dalje mogu koračati jedno uz drugo s ciljem da dođu što bliže spoznaji Boga.[74] Papa se u enciklici, između ostalog, poziva na Tomu koji je smatrao da se mudrost, kao jedna od temeljnih čovjekovih vrlina, također javlja u dva oblika – ljudskom i božanskom.[75]

U suvremeno doba, pravac pod nazivom reformirana epistemologija, sa svojim istaknutim predstavnikom Alvinom Plantingom – ponudio je jednu iznimno interesantnu interpretaciju vjere koja se velikim dijelom oslanja na misao Tome Akvinskog.[76] No prije nego što se pozabavimo tom teorijom trebamo napraviti mali uvod u raspravu.[77] Naime, jedna od glavnih prepreka za prihvaćanje vjere, zatim vjerovanja u Boga i sl., je nedostatak evidencije.[78] Kada bi postojala evidencija za Boga praktički ne bi bilo prepreka u prihvaćanju teističkih, odnosno religijskih vjerovanja.

No Alvin Plantinga tvrdi da i bez evidencije čovjek može prihvatiti, tj. opravdano vjerovati u Boga.[79] Poanta je u tome što je vjerovanje u

74 Papa, općenito govoreći, smatra da razum i vjera uspješno doprinose boljoj spoznaji svijeta, čovjeka i Boga. Također poziva na dijalog između filozofije i teologije, pokazujući kako je to uspješno činio Toma Akvinski. Usp. Ivan Pavao II, Fides et ratio, KS, Zagreb, 2013, 62-66.

75 Usp. Ivan Pavao II, Fides et ratio, KS, Zagreb, 2013, 65. Vidi također: Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika Fides et ratio?, Obnovljeni život (54) 1 (1999), 99.

76 Riječ je o prilično velikom članku u kojem Plantinga objašnjava svoju poziciju reformiranog epistemologa koja je uvelike povezana s Tominim tumačenjima. Usp. Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), Faith and Rationality, London, 1983, 16-94.

77 O temeljnim pozicijama u odnosu između vjere i razuma vidi u: Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER (ed.), Reason & Religious Belief (third edition), Oxford, New York, 2003, 39-58.

78 Usp. Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), Faith and Rationality, London, 1983, 17-39.

79 Vidi: Danijel TOLVAJČIĆ, Reformirana epistemologija–Alvin Plantinga, u: Suvre-

Boga prema Plantingi temeljno vjerovanje u smislu da ono predstavlja temelj svim ostalim (izvedenim) vjerovanjima.[80] To znači da se sva ostala religijska vjerovanja oslanjaju na ovo temeljno. I upravo zato nije potrebno imati evidenciju, niti argument.[81] No kako dolazimo u posjed takvog vjerovanja?[82] Plantinga kaže da svaki čovjek može doći do temeljnog vjerovanja koristeći se osjetilom za Boga (sa 'sensus divinitatis').[83] Osjetilo za Boga izvorno se pripisuje J. Calvinu i T. Akvinskom,[84] a u suvremeno doba detaljno su ga razvili i nadogradili upravo reformirani epistemolozi.[85] Prema njima teističko vjerovanje je bazično vjerovanje i ono vjerniku služi praktički kao evidencija jer je proizvedeno uz pomoć ispravno funkcionirajućeg spoznajnog mehanizma.[86] Potrebni su naravno i još neki uvjeti, poput specijalnih okolnosti i sl.[87] Čovjekov spoznajni mehanizam doduše može biti ugrožen grijehom i tada postoji opasnost da osjetilo za Boga neće ispravno funkcionirati, no ukoliko to nije slučaj čovjek se doista može s punim povjerenjem osloniti na njega. Iz ovog primjera vidimo da se i dalje može uspješno braniti sklad između vjere i razuma.

---

mena analitička filozofija religije, Zagreb, 2016, 33-55.

80 Usp. Danijel TOLVAJČIĆ, Reformirana epistemologija–Alvin Plantinga, u: Suvremena analitička filozofija religije, Zagreb, 2016, 36.

81 Više vidi u: Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), Faith and Rationality, London, 1983, 16-94.

82 Vidi: Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER (ed.), Reason & Religious Belief (third edition), Oxford, New York, 2003, 107-128.

83 Usp. Danijel TOLVAJČIĆ, Reformirana epistemologija–Alvin Plantinga, u: Suvremena analitička filozofija religije, Zagreb, 2016, 43-46.

84 Usp. Danijel TOLVAJČIĆ, Reformirana epistemologija–Alvin Plantinga, u: Suvremena analitička filozofija religije, Zagreb, 2016, 44.

85 Više vidi u: Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), Faith and Rationality, London, 1983, 16-94.

86 Vidi Plantinginu poziciju u: Andrea AGUTI, Filozofija religije, KS, Zagreb, 2017, 168-176.

87 Usp. Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), Faith and Rationality, London, 1983, 78-82.

5.0 Umjesto zaključka – poziv na vjeru!

Toma Akvinski ostavio je neizbrisiv trag u filozofiji i teologiji koji se proteže sve do našeg doba. Valja imati na umu kako on, inspiriran svojim antičkim učiteljem Aristotelom i njegovom *Fizikom*, a kasnije i *Metafizikom* – pokazuje na koji je način i u kojoj mjeri Bog dostupan ljudskom umu. Ukazuje na granice, tj. ograničenja čovjeka kada je o spoznaji Boga riječ, koja ga, međutim, ipak ne sprečavaju da spozna da Bog postoji (iako ne može spoznati njegovu bit). Toma je u svojim dvjema *Sumama* – u *Sumi protiv pogana*, i *Sumi teologije* – između ostalog, izložio svoja viđenja odnosa između vjere i razuma. Njegov je stav da oni tek zajedno mogu doprinjeti boljem spoznavanju Boga.Tomina promišljanja, stavovi, teorije i uvjerenja i danas se mogu braniti. Jedan od poznatih kršćanskih filozofa, istaknuti predstavnik reformiranih epistemologa Alvin Plantinga – i danas brani Tominu teoriju o 'sensus divinitatis' ili osjetilu za Boga, kao i tezu da je vjerovanje u Boga temeljno vjerovanje. Razum doista ide ususret vjeri i kao što je to Toma nekoć tvrdio i mi danas možemo su-potpisati.

Literatura:

1. Andrea AGUTI, *Filozofija religije*, Zagreb, 2017.

2. Toma AKVINSKI, *Izbor iz djela*, I, Naprijed, Zagreb, 1990.

3. Toma AKVINSKI, *Izbor iz djela*, II, Naprijed, Zagreb, 1990.

4. William ALSTON, *Perceiving God*, Ithaca, 1991.

5. William ALSTON, Christian Experience and Christian Belief in: Alvin PLANTINGA – Nicholas WOLTERSTORFF (ed.), *Faith and Rationality. Reason and Belief in God*, Notre Dame, London, 1983., 103-135.

6. John Bishop, *Faith*, https://plato.stanford.edu/entires/faith/ (posjećeno: 15.10.2018.)

7. Brian DAVIES, *Uvod u filozofiju religije*, Zagreb, 1998.

8. Drago ĐURIĆ, *Postojanje Boga*, Beograd, 2011.

9. Pavel GREGORIĆ i Željko POROBIJA, *Horizonti ateizma: Prepiska o vjeri, znanosti i smislu života*, In Tri d. o. o., Zagreb, 2017.

10. Aleksandra GOLUBOVIĆ, Smijemo li vjerovati osobi koja nam govori o Bogu?, u: Tolvajčić, Danijel; Mršić Felbar, Iva; Malović, Nenad; Ćubelić, Alojz (ur.), *Filozofija i religija – Suvremene perspektive*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018, 43-59.

11. Aleksandra GOLUBOVIĆ, Moralni argument za Boga. Indicije u prilog Božje opstojnosti, u: Tvrtko Jolić (ur.), *Božje postojanje i Božji atributi*, Institut za filozofiju, Zagreb, 2017, 55-71.

12. Peter Hűnermann, Fides et ratio – nekoć i sad (?!), *Bogoslovska smotra*, 78 (2008), 4, 721-740.

13. Ivan Pavao II, *Fides et ratio*, KS, Zagreb, 2013.

14. Stipe KUTLEŠA, Znanstvenost i komplementarnost filozofije i teologije, Pilar. *Časopis za društvene i humanističke studije*, 6 (2011), 12 (2), 67-78.

15. Ivan MACAN, Razum i vjera. Odnos filozofije i teologije, *Obnovljeni život*, (52) 1 (1997), 21-36.

16. Ivan MACAN, Što nam poručuje enciklika *Fides et ratio?, Obnovljeni život* (54) 1 (1999), 93-110.

17. Ralph McINERNY, *Saint Thomas Acquinas*, https://plato.stanford.edu/entires/acquinas/ (posjećeno: 01.10.2018.)

18. Anto MIŠIĆ (ur.), *Oči vjere. Zbornik u čast Josipa Ćurića SJ u povodu 75. obljetnice života*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2002.

19. Josip OSLIĆ, *Vjera i um: neoskolastički i suvremeni pristupi,* Zagreb, 2004.

20. Alvin PLANTINGA, Reason and Belief in God, u: Alvin PLANTINGA i Nicholas WOLTERSTORFF (ur.), *Faith and Rationality*, London, 1983, 16-94.

21. Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER (ed.), *Reason & Religious Belief* (third edition), Oxford, New York, 2003.

22. Michael PETERSON, William HASKER, Bruce REICHENBACH, David BASINGER (ed.), *Philosophy of Religion* (fifth edition). Selected Readings, New York, 2014.

23. Ivica RAGUŽ, Neki vidovi teologije Tome Akvinskoga, *Diacovensia*, 21 (2013), 2, 285-307.

24. Ivica RAGUŽ, Ante SVIRAĆ, Neki vidovi teologije kao znanosti kod Tome Akvinskog, *Diacovensia*, 24 (2016), 1, 91-116.

25. William ROWE, *Philosophy of Religion* (third edition), Wadsworth, 2001.

26. James SWINDAL, *Faith and Reason*, https://www.iep.utm.edu/faith-re/ (posjećeno: 01.07.2018.)

27. Richard SWINBURNE, *Is there a God?*, Oxford, New York, 1996.

28. Richard SWINBURNE, *The existence of God* (revised edition), Oxford University Press, London, 1991.

29. Danijel TOLVAJČIĆ, Reformirana epistemologija–Alvin Plantinga, u: *Suvremena analitička filozofija religije*, Zagreb, 2016, 33-55.

30. Danijel TOLVAJČIĆ, *Suvremena analitička filozofija religije,* Zagreb, 2016.

31. Nicholas WOLTERSTORFF, Epistemologija religije, u: John GRECO i Ernest SOSA (pr.), *Epistemologija*, Zagreb, 2004., 378-381.

32. Nicholas WOLTERSTORFF, Religious Epistemology, u: William J. WAINWRIGHT (ed.), *The Oxford Handbook of Philosophy of Religion*, New York, 2005.

33. Franjo ZENKO, Razum i vjera, *Bogoslovska smotra*, 84 (2014), 2, 235-243.